

Стефан Козак

НАРОДЖЕННЯ НОВОЇ ПОЛЬСЬКОЇ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ ПРО УКРАЇНУ

Звертаючись до проблеми народження нової польської суспільно-політичної думки щодо України, слід зазначити, що йдеться про думку, яка сформувалася під впливом Французької революції, наполеонівської кампанії, конспіративного руху, таємних товариств та модернізації інтелектуального життя, що призвели до розпаду станового укладу і формування сучасного суспільства. Посилення цих процесів та явищ бачимо передусім в епоху романтизму. Почалися вони як у Польщі, так і в Україні ще тоді, коли обидві країни були позбавлені самостійного політичного буття. Підкреслюю цю спільну рису, яка зближала поляків і українців, змушуючи ці народи шукати шляхи виходу з неволі.

Першим кроком стало усвідомлення нових історичних та цивілізаційних процесів, про що свідчать гарячкові пошуки сучасної національної ідеї¹. Спілки та партії, що утворювалися спонтанно, групувалися навколо національних та суспільних програм незалежності, часом занадто радикальних, оскільки ліквідація державності (в українському випадку Гетьманщини, Січі і впровадження підданства) зробили ситуацію дуже драматичною. На польському ґрунті ідея права народу на незалежне існування (рішуче зафіксована в Конституції 3 травня 1791 р.) завдяки пам'яті про велику минувшину стала ще драматичнішою, бо “не маючи змоги отримати підтвердження державної тотожності, поляки все гарячіше мусили боронити суверенність і культуру; це сталося й тому, що ці чинники болісно підривали національне почуття вартості і свого місця в Європі, роблячи польську ментальність дуже вразливою в цьому плані”².

За таких обставин на ґрунті романтизму сформувався характерний для польської й української ментальності, філософії та літератури феномен народу без держави, феномен, який названо “духовною державою” або “королівством духу”. Він становив другу істотну спільну рису, яка значно вплинула на тодішнє зближення обох народів. В обох суспільствах ця “духовна держава” відігравала ключову роль у формуванні історичної свідомості і національної тотожності, була

---

¹ S. Kozak. *U źródeł romantyzmu i nowożytniej myśli społecznej na Ukrainie*. Wrocław, 1977. Поп.: S. Kozak. *Preromantyzm ukraiński*. Warszawa, 2003.

² J. Jedlicki. *Jakiej cywilizacji Polacy potrzebują*. Warszawa, 1988. S. 27. Див. особливо: *Filozofia i myśl społeczna w latach 1831–1864 (700 lat myśli polskiej)* / Wybrał, wstępem i przypisami opatrzył A. Walicki, noty bio-bibliograficzne A. Sikora i A. Walicki, opr. tekstów J. Garewicz. Warszawa, 1977.

ланкою, що запевняла існування народу, тим джерелом, яке живило духовне прагнення свободи і життя народу у двох вимірах – історичному і міфічному³.

Власне ці чинники, разом з історизмом і народністю, література та романтична думка піднесли до найвищого рівня. Творчою силою історії вони вважали селянство, простий народ – “ковчег завіту між давніми та новими часами”, як основу національної традиції, підґрунтя, на якому романтичні змовники, революціонери, письменники і мислителі будували засади суспільного поступу та перспективу “щасливих світів”, опертих на проголошені в усій Європі справедливість, рівність та братерство.

Ми добре це знаємо з текстів романтичної літератури – української і польської. Достатньо згадати Тараса Шевченка, Миколу Костомарова, Пантелеймона Куліша та Адама Міцкевича, Юліуша Словацького, Северина Гошинського і всю відому “українську школу” в польській літературі; школу, яку називають черговою “польсько-українською унією”, цього разу літературною, хоча вона й робить спробу вирішити політичні проблеми. Цей літературний напрямок багато зробив у справі польсько-українського порозуміння і поєднання та в аспекті переорієнтації польської суспільно-політичної думки щодо України, який нас особливо цікавить.

У свідомості романтиків гасла Французької революції стали джерелом інспірації й двигуном дії. Одним з перших на цьому наголосив Віктор Гюго, коли писав: “Мислителі часів наших, поети, письменники, історики, оратори, філософи, всі і всі виходять з Французької революції. З неї і тільки з неї.., з 89 р. вийшла Свобода, а з 93 р. – Перемога. Рік 89 і рік 93 – це батько і мати людей дев’ятого століття. Не шукайте для них іншої спорідненості, іншого нахнення, іншого коріння”⁴.

Духовна генеалогія епохи виразно й повно відображена на сторінках романтичної польської та української літературної думки. Тож, без сумніву, за її посередництвом ідеали й гасла Французької революції мали величезний суспільний резонанс і долучились до власного національного життя. Це підтверджує діяльність різних конспіративних товариств, найчастіше студентських або військових, що мали республіканські гасла і програму.

В сферах суспільної діяльності та думки радикальний поворот у польській свідомості виявився не стільки під час підготовки та перебігу Листопадового повстання 1830–1831 рр., спрямованого проти Росії, скільки власне після поразки повстання, коли внаслідок конфіскацій, репресій та інших ганебних дій царату, особливо заслань на Сибір, натовпи повстанців мусили шукати притулку в еміграції. Вони скеровували свої шляхи у Бельгію, Англію, Швейцарію, а передусім у Францію, де засвоювали ідеї 1789 р., хоча останні часто потрапляли до них за посередництвом концепцій, що з’явилися пізніше, наприклад, сен-

³ M. Janion, M. Żmigrodzka. *Romantyzm i historia*. Warszawa, 1978. S. 27 et passim. S. Kozak. *Ukraińscy spiskowcy i mesjaniści. Bractwo Cyryla i Metodego*. Warszawa, 1990; Ejud. *Preromantyzm ukraiński*.

⁴ W. Hugo. *Literatura i polityka / Wybór M. Żurowskiego, przekład H. Szumańskiej-Grossowej, przedmowa i przypisy Z. Bieńkowskiego*. Warszawa, 1953. S. 82. Див. також: *Manifesty romantyzmu 1790–1830 / Wybór i opracowanie A. Kowalczykowa*. Warszawa, 1976.

сімонізму. Потрібно також пам'ятати, що найбільш прогресивні й бунтівничі кола польського суспільства продовжували свою революційну діяльність, особливо у Франції, сподіваючись, що власне тут запалиться нова іскра європейської революції, котра після визволення Польщі та інших гноблених народів пошириться на землі “Королівство Боже”, яке передбачали вожді карбонаріїв та французькі теоретики утопічного соціалізму⁵. Важливо також, що у радикальних польських еміграційних товариствах були й українці – учасники листопадового повстання, котрі вносили у дискусію гостріший погляд на суспільні, національні та етнічні питання, чітко висловлені – як переконаємося пізніше – у програмі “Громади Умань”. Завдяки їхній підтримці революційна організація “Zemsta Ludu”, якою керував Йоахім Лелевель, вирішила організувати нове повстання в ім'я спільної свободи та суспільної справедливості.

Революційний дух і запал

посилили схвальне прийняття емігрантів європейськими народами, гарячу симпатію та співчуття польській справі, словом, спільний голос народів, який провіщав, що справа польська є справою загальної свободи всіх народів Європи ... З цими загальнолюдськими гаслами свободи емігранти поєднували і навіть ототожнювали слов'янську ідею і за неї готові були покласти життя, оскільки до слов'янських народів як найбільш гноблених чули найбільшу симпатію. Вони вірили також, що в братерському зв'язку з ними, завдяки спільності багатьох інтересів, зрівняються якнайшвидше з Польщею і тому вирішили пов'язувати із Слов'янщиною ідею незалежності й звільняти з недолі та повного упадку не тільки свою вітчизну, але і всіх слов'ян. Надзвичайно великим заохоченням та стимулом була для них та обставина, що по всій Слов'янщині ширилося потужне відчуття братерства і дух свободи⁶.

Так на хвилі повстанського пориву емігранти з Польщі та України опинилися у вирі європейських революційних змін, процесів і подій, відчуваючи істотний вплив на своє мислення, діяльність і програми. Треба також пам'ятати, що через ідеї Французької революції та утопічно-соціалістичні концепції творців “щасливих світів”, а також проводячи гострі дискусії про причини поразки повстання, еміграційні ідеологи і діячі були змушені переглянути свою національну історію, в якій часом виявлялася шляхетська мегаломанія і пиха.

Головним еміграційним осередком, епіцентром цієї думки було Польське Демократичне Товариство, яким керували Йоахім Лелевель та Станіслав Ворцель. Особливо яacobинським радикалізмом характеризувалися такі громади “Ludu Polskiego”, як “Grudziądz” і “Human”. Остання у своїй заяві, надрукованій на сторінках “Nowej Polski”, стверджувала:

⁵ Література на цю тему надзвичайно обширна. Крім названих праць, до особливо важливих належить також: A. Barszczewska-Krupa. *Generacja powstańcza 1830–1831. O przemianach świadomości Polaków XIX w.* Łódź, 1985.

⁶ E. Kołodziejczyk. *Słowianofilstwo Emigracji Wielkiej (1830–1863) // Świat Słowiański.* 1912. № 5. S. 325-326.

Згадування помилок батьків наших, за які сьогодні вітчизна і ми карані різкою небес, наказало нам торкнутися до найболочішої рани. Дітям Умані, шляхті, нам належало взяти ім'я цього театру жахів, аби перед небом, вітчизною і людьми понести покірну спокуту за гріхи батьків. Нам належить взяти ім'я Умані, щоб з народом України, народом грецьким укласти союз відродження, союз майбутнього; щоб ми у страшній пам'яті стерли спільні образи, щоб ми за переслідування народу України, за викликання найстрашніших реакцій самим ім'ям Умані змили спільну ненависть, замазали криваві пам'ятки⁷.

Отже, явний перелом у польській думці про Україну та українців став фактом. Знаменно, що ключовою проблемою у цій переорієнтації було названо потребу ставлення до трагедії Умані. Йдеться тут не тільки про акт покори, бажання “спокути за гріхи батьків”, за провини шляхти перед народом України, але й про прихильне ставлення до українців, відкидання тенденційних оцінок шляхетської історіографії щодо України, українських національно-визвольних рухів, асиміляційних процесів, суспільного та релігійного поневолення та польської цивілізаційної місії. Отже, йшлося про майбутнє поляків та українців, про їхні взаємні стосунки, спільну боротьбу з поневолювачем в ім'я незалежності обох народів⁸.

На цьому шляху осмислення одним з перших став еміграційний радикальний ідеолог і діяч Польського Демократичного Товариства Тадеуш Кремповецький, котрий разом з Яном Чинським та Зеноном Свентославським був “мозком і серцем” товариства “Умань”. Саме Т. Кремповецький у другу річницю Листопадового повстання на багатолюдному віче в Парижі, яке проводив генерал Марі Жозеф Лафает, виголосив французькою мовою полум'яну промову, в якій, піддаючи гострій критиці польську шляхту та її згубну для країни політику, зазначив:

Панове, деспотизм царів з найбільшою затятістю знущається над людиною з народу ... Не думайте, панове, що це огидне ярмо наклали переможці переможеним; не думайте, що пани та раби різняться походженням ... Коли в XVII ст. [католицизм], що підтримувався мечем панів, допік до живого мужньому народові України, його реакція показала гнобителям, чим є народна помста. Тоді й народилися нові Спартаки: Павлюк, Наливайко, що розплатилися за свій відважний опір катуванням, перед яким здригається природа. За їхню смерть незабаром помстився грізний Богдан Хмельницький ... Любов до свободи проростає в тих масах, де безкарно діє батіг пана і меч царя. Не так давно народ України криваво продемонстрував своє прагнення свободи. Імена Гонти і Дорошенка сьогодні є грозою гнобителям. Прагнення свободи виявляється у сумних жовнірських піснях, в елегійних романсах українця, у спогадах запорізьких козаків⁹.

Цитуючи найцікавіші мотиви виступу Т. Кремповецького, прагну водночас зазначити, що з подібними промовами після нього виступали Я. Чинський та ксьондз Пуласький. Як видно, у гостру дискусію на тему причин поразки Листопадового

⁷ *Lud Polski. Wybór dokumentów / Wybór i wstęp H. Temkinowa. Warszawa, 1957. S. 103.*

⁸ *Ibid; A. Sikora. Gromady Ludu Polskiego. Warszawa, 1974.*

⁹ *Wiosna Ludów. Teksty i materiały źródłowe / Pod red. N. Gąsiorowskiej. Warszawa 1953. S. 55-56.*

повстання залучалися щораз ширші кола. Історичні, народні та релігійні мотиви перепліталися із суспільними; не забували й про найбільш конфліктогенну проблему – ставлення поляків до України та українців, їх національно-визвольних повстань і боротьби, взаємних польсько-українських стосунків та залежності тощо.

Характерно, що ці оцінки виникали на основі досвіду Французької революції та сучасної демократичної й громадянської думки Європи. Невипадково еміграційна переорієнтація польської суспільно-політичної думки щодо України була одно-значно революційною та безкомпромісною.

Зрозуміло, що справа переосмислення власної історії виокремила проблему відставання країн та суспільств від тодішніх демократичних течій і процесів у Європі. Відповідні дискусії із змінним успіхом велися майже в усіх основних еміграційних осередках. Дискутували також про підготовку конституції, про зміни в устрої Польщі. Зокрема предметом обговорення була ідея федерації народів, що мешкали на території Речі Посполитої¹⁰.

Цим полемічним напрямком задавала тон еміграційна преса, особливо радикально-демократичні часописи – вже згадувана “Nowa Polska”, “Postęp”, співредактором якого певний час був – спільно з Чинським – українець Петро Семененко, котрий займався українською проблематикою, та “Północ”, яку редагували Шимон Конарський, Ян Чинський і Тадеуш Кремповецький.

Варто згадати, що власне на сторінках “Postępu” було високо оцінено заслуги українців щодо Польщі і Слов’янщини. Підкреслювалося, що український народ “є серцем слов’янського тіла”, і що в майбутній історії йому судилося відіграти велику роль¹¹. Натомість на шпальтах “Północu” привертає увагу цікава стаття “Про поезію Русі” (ймовірно, написана П. Семененком або Я. Чинським), в якій, протиставляючи українську епічну поезію фольклорові інших народів, автор підкреслює її оригінальність. “Письменники Русі, – зауважує автор, – не пішли шляхом інших народів Європи, залишили збоку школу Гомера та скандинавських бардів, утворили школу нову і абсолютно особливу. Пісні їхні є первинними, бо походять з почуття душі, що дістала натхнення від природи; ані Схід, ані Захід у своїх творах не уявляють, що народжувалось на такому тлі або мало такі барви”¹².

Вказуючи на козацько-героїчний характер історичних пісень і дум, автор підкреслює їхній лицарський, волелюбний дух, ідейну функцію і вплив на пробудження свідомості та боротьби українського народу у його визвольних змаганнях. Виразом цього є, як переконаний публіцист, численні “перемоги козаків на суші і на морі”, які яскраво показано в “Енеїді” Івана Котляревського. При цьому автор підкреслює, що І. Котляревський не пішов шляхом Заходу, бо “з “Енеїди” латинської створив “Енеїду” козацьку, повну запалу, гумору і серйозних відомостей про козацький край”¹³.

Невипадково демократичні кола полістопадової еміграції зверталися до козаччини і козацького епосу; вони, як і поети “української школи” на чолі з Антонієм

¹⁰ Див. цитовані вище праці, а також: J. Szacki. *Ojczyzna. Naród. Rewolucja*. Warszawa, 1962; антологія текстів *Wskrzesić Polskę, zbawić świat / Zebrał i opracował D. Kalbarczyk*. Warszawa, 1981.

¹¹ *Postęp*. 1834. 29 lipca.

¹² О поезји Руси // *Północ*. 1835. № 7, 8.

¹³ *Ibid.*

Мальчевським, Северином Гощинським і Юліушем Словацьким, бачили в ній втілення волелюбних прагнень українського народу, апофеоз козацького героїзму в боротьбі – часто спільно з поляками – з турецько-татарськими нападниками. В емігрантському середовищі саме козачина, а не Річ Посполита, вважалася оплотом християнства в Європі. Щоправда, усвідомлення цього факту, а також суспільної та військової ролі козаччини в історії не було поширеним.

Чудовим приводом для популяризації козацької проблематики в міжнародній сфері став скликаний Французьким історичним інститутом міжнародний Конгрес європейських істориків, який відбувся в Парижі в листопаді 1835 р. У Конгресі брали участь представники різних народів, а слов'янську частину Європи і згадані проблеми представили два видатні еміграційні діячі від двох крайніх угруповань: революційно-демократичного – Ян Чинський, радикальний діяч, публіцист і козакофіл, що фігурував як “ancien vice-president du club patriotique de Varsovie”, партії князя Адама Чарторийського (“Готелю Ламбер”), та ліберальний діяч, публіцист, плідний прозаїк-козакофіл Міхал Чайковський (раніше він був членом Польського Демократичного Товариства), названий на Конгресі “un Cosaque”¹⁴.

Звернемося до їхніх текстів. Оригінальність промови Я. Чинського міститься вже у формулюванні теми: “Який вплив мали козаки на літературу, науку, мистецтво і цивілізацію Півночі та Сходу”. Цей дослівний переклад з французького оригіналу передає зміст задуму автора. Вихідним пунктом промови була теза, що козаки вже від самої своєї появи на берегах Дніпра утворили спільноту, яка мала республіканські засади і права. Даючи короткий нарис історії козаччини, промовець підкреслив хоробрість і героїзм козаків у війнах з військами ханів, султанів і царів. У цій боротьбі вони уклали союз з поляками, були відданими спільниками, разом перемагали у часи, коли Річ Посполита, якою мудро керував Стефан Баторій, проводила виважену щодо козаків політику. Проте це тривало недовго, оскільки устрій Речі Посполитої, шляхта, магнати й єзуїти довели до зриву порозумінь, викликавши перманентні козацько-польські війни, започатковані повстаннями Наливайка і Павлюка. Справжнім бичем Божим, як зазначив Чинський, Господнім знярядям помсти за всі кривди, завдані козакам, став Богдан Хмельницький. Його перемоги у баталіях похитнули міць Польщі і в результаті стали причиною її падіння¹⁵.

Характерно, що при цьому Я. Чинський не окреслює козаків як варварів і розбійників, а зазначає їхню любов до свободи, мужність і шляхетність. Його хвилює падіння козаччини, і він не забуває підкреслити, що, хоча козацька військова міць занепала, ідея козацької волі й надалі живе в українському народі. Тому поляки, робить висновок Чинський, працюючи над відродженням вітчизни, подають козакам братню руку і трактують їх як союзників та “потужний революційний чинник, що відродить Північ і відкине ярмо московської тиранії”¹⁶.

Важко знайти відвертіше, прихильніше і конструктивніше свідчення переорієнтації польської демократичної думки щодо України. Якщо навіть врахувати певний “якобінський” радикалізм і молодецько-революційний ентузіазм,

¹⁴ Jadwiga z Wokulskich Piotrowiczowa. *Michał Czajkowski jako powieściopisarz*. Wilno, 1932. S. 28.

¹⁵ Ibid. S. 29-30.

¹⁶ Ibid. S. 73.

апологетичні й емоційні оцінки та висновки Я. Чинського, характерною є його позитивна оцінка козаччини і лицарських рис козаків. Міжнародне коло учасників Конгресу, в тому числі численні слухачі-парижани й емігранти різних течій, вперше почуло компетентну промову про роль і значення козаччини в історії України, Польщі та Росії. Водночас слухачі могли переконатися в рішучому переломі у ставленні до України в середовищі польської демократичної еміграції.

На відміну від швидше політичного характеру промови Я. Чинського, Міхал Чайковський назвав свій виступ “Який вплив мали козаки на літературу Півночі та Сходу”. Спочатку він зайнявся віддаленою генеалогією “козацького народу”, що сягала часів імператора Константина Порфірогенета, згідно з яким козацькі предки – хазари – розселені на берегах Дніпра, Дністра і Дону. Хоча в цій частині своєї промови оратор продемонстрував не дуже добрі знання, а низка його тез свідчить про некомпетентність і плутанину, проте основна частина його роздумів показує добре розуміння проблематики. Ця частина присвячувалася поезії, передусім козацькому епосу – історичним думам і пісням, їхньому впливові на літературу, зокрема українську, польську і російську поезію. Вихідна теза, яку автор вишукано підкреслює, – це те, що козаки від часів легендарного Бояна мали власну оригінальну народну поезію в період, коли поляки ще наслідували чужу літературу. Промовець зазначив, що від цих впливів польську літературу звільнила українсько-козацька народна творчість. У цьому плані варто згадати поетів і письменників “української школи” – Антонія Мальчевського, Северина Гошинського, Богдана Залеського, Юліуша Словацького, Томаша Падуру. Легко здогадатися, що такий підхід був повторенням бурхливої дискусії з-перед 1830 р. про народні та історичні джерела польської романтичної поезії. Згадаємо, що в еміграційних колах козакофільські традиції “української школи” продовжував у своїх численних козацьких романах саме Міхал Чайковський, а також Ян Чинський і активний емісар Томаш Єж (Зигмунт Мілковський).

Український народний епос, особливо пісні та думи, а також козацька проблематика, зазначає М. Чайковський, впливали також на російську поезію. Самобутність цієї поезії та її козацький дух відбиті у творах Івана Козлова, Василя Жуковського, а “особливо страждальця за свободу Рилеєва”, робить висновок автор, ще раз підкреслюючи роль і значення “впливу козаків та їхньої поезії на літературу слов’ян”¹⁷.

Культ козацького епосу в устах Чайковського-романтика впливав не тільки з літературних інспірацій (т. зв. романтичної фольклористики та історизму), а й із суспільно-політичних причин, які в історії України, особливо козаччини, так яскраво виявились. Автор “Вернигори” прагнув воскресіння козаччини задля майбутнього відродження слов’янських народів. Волелюбні та республіканські традиції козаччини, героїчна боротьба з Півмісяцем і “гнобителями народу”, польсько-українська згода – ось основні ідеали козакофільства Міхала Чайковського, які він подав у своїй доповіді і які запевнили йому прихильне прийняття “Козацьких романів”

---

¹⁷ Ibid. S. 30-37. Див. також: J. Chudzikowska. *Dziwne życie Sadyka Paszy*. Warszawa, 1971.

(1836), а також становили рушійну силу його політично-дипломатичної діяльності в Константинополі як представника партії князя Адама Чарторийського.

Готуючи еміграційних емісарів до антиросійської політичної діяльності, князь Чарторийський не приховував, що саме на українців

впали найсуворіші переслідування гнобителів і що саме вони продемонстрували сталість, гідну мучеників. Вже тільки це повинно схилити до них кожне серце. Крім того, багато хто з нас веде від них свій рід і не повинен цього забувати. Отже, шануймо їхні обряди, їхні звичаї, їхню оригінальну мову, що так близька нашій. При цьому наша література увібрала в себе їхні традиційні наспіви і ними оживилася ... Помилки, провини з обох сторін, фатальні непорозуміння розхитали ці прекрасні добровільні ланки, але давні пам'ятки і перекази не втратили своєї сили, помилки вже ніколи не повернуться, а спільні страждання, спільний інтерес і єдина надія на свободу у згідному братерстві повинні єднати нас тепер міцніше, ніж коли-небудь, і про цю важливу правду належить і їм, і нам говорити¹⁸.

Як довірена особа князя М. Чайковський почав свою нову місію, будучи переконаним, що “московське царство можна розвалити”, поставивши на ноги козаків Добруджі й України, а також діючи на Чорному морі і Дону (йдеться про донських козаків). Він вважав, що при підтримці Порти треба створити широкий антиросійський блок, до якого швидко приєднаються інші поневолені народи. Водночас М. Чайковський усвідомлював, що важливою підтримкою у цій акції є пробуджений молодий національний рух на Україні, про що говорилося в еміграційному середовищі та Hôtel Lambert завдяки емісарам з Києва – Францішкові Духінському та Зигмунтові Мілковському. Отже, не випадково в еміграційній пресі цього часу з'явилося багато матеріалів про цей молодий рух і про Україну, а в колі емісарів, особливо в програмі М. Чайковського, підкреслювалося, що всюди “треба живити, укріплювати і будити козацьку традицію”¹⁹.

Ми розглянули головні аспекти даної проблеми, які сформувалися в період кристалізації засад польської еміграційної суспільно-політичної думки щодо України. Слід звернути увагу на специфіку проаналізованих тут текстів, які відрізняються від традиційно-тенденційних оцінок українців і української національної історії у шляхетській думці та історіографії. На цьому прикладі видно, що переорієнтація польської думки щодо України не була одноразовим актом, а поступовим процесом, що захоплював щораз ширші кола та набирив чіткості у полемічних суперечках і дискусіях.

¹⁸ M. Handelsman. *Українська політика ks. Adama Czartoryskiego przed wojną krymską*. Warszawa, 1937. S. 108.

¹⁹ Ibid. S. 106.